

הרב הלל גפן

מלחמתו הראשונה של שאול להצלת יבש גלעד

כוונותיו של נחש העמוני ותגובת אנשי יבש גלעד

נחש העמוני עולה על יבש גלעד (כמסופר בשמו"א י"א). אפשר להבין שכוונתו היא להשתלט על עיר של ממלכה שכנה, לכבוש שטח נוסף ולספחו לממלכתו, שהרי דבר זה היה מקובל מאוד. הכיבוש היה אמצעי לשפר את בטחון תושבי הממלכה, וגם את מעמדם הכלכלי על ידי גביית מסים מתושבי השטחים הכבושים. גם בתורה אנו מוצאים מלחמה לצורך יעוד כזה. בספר דברים (כ"י, י) נאמר: "כי תקרב אל עיר... והיה כל העם הנמצא בה יהיו לך למס ועבדוך".

על רקע זה אפשר להבין את תגובתם של אנשי יבש גלעד. גם הם שיערו שזו כוונתו של נחש, ועל כן הציעו לו: "כרת לנו ברית ונעבדך" (שם, א). על ידי כניעתם הם יבטלו את הצורך במלחמה. מצד שני יש צורך להבין מדוע הם הסכימו כה מהר להכנע? לעומת זאת, התנהגותו של נחש אינה מובנת. מדוע הוא אינו מסכים לקבל את כניעתם של אנשי יבש גלעד? מה הוא ירוויח מניקור עינם הימנית? מדוע הסכים לחכות ז' ימים? הפסוק מתאר את כוונתו של נחש במלים: "ושמתיה חרפה על כל ישראל" (שם, ב). מכאן שכוונתו לא הייתה רק להשתלטות מקומית על יבש גלעד, אלא שהוא ציפה שלמאורע זה תהיה השפעה רחבה על מאזן היחסים שבין עמון ובין ישראל.

האברבנאל (עמ' רכ"ד) והמלבי"ם (על אתר, בתחילת פרק י"א שם) מפרשים את נקירת עין ימין כפשוטו, והחרפה היא בכך שעם ישראל אינו מסוגל להושיע את אחיהם הנתונים בצרה, וצפויים לבזיון כה גדול. ייתכן שנחש היה מעוניין באופן כזה להוריד את המורל של בני ישראל לאחר המלכת המלך. המלבי"ם מפרש שנחש "התקנא על שהמליכו ישראל מלך, ורצה לתגר בו מלחמה". מהי קנאה זו? מה זה עניינו של נחש?

במקום נוסף מצאנו תהליך דומה. תחילת מלכותו של דוד הייתה על שבט יהודה לבדו, ורק לאחר שבע שנים באו כל שבטי ישראל אל דוד חברונה ומשחו את דוד המלך על ישראל (שמו"ב ה', א-ב). רק אז מסופר (שם פס' יז): "וישמעו פלשתים כי משחו את דוד המלך על ישראל ויעלו כל פלשתים לבקש את דוד". גם כאן המלכת מלך מהווה עילה למלחמה מצד השכנים. מדוע?

כדי להבין את הדבר צריכים לשים לב למצבם של ישראל בסוף ספר שופטים. שתי פרשיות מובאות שם: פרשת פסל מיכה ופרשת פילגש בגבעה. הרד"ק (שופטים י"ז, א) כותב, שפרשיות אלו הובאו שלא במקומם הכרונולוגי, כיוון שפרשת פסל מיכה

התרחשה בתחילת תקופת השופטים בימי כושן רשעתיים. וגם המעשה בפילגש בגבעה היה באותו זמן. שתי פרשיות אלה מוכתרות שם בפס' ו: "בימים ההם אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה", ופסוק זה מתאר את מהותה של תקופת השופטים. עם ישראל מחולק לשבטים ללא הנהגה מרכזית.

בפרשת פסל מיכה רואים את שבט דן הולך לחפש לו נחלה, ללא צבא ישראלי מאוחד. ובפרשת פילגש בגבעה בולט מאוד הפילוג השבטי, כאשר בני בנימין מחפים על פושעים מבני שבטם, ומגיעים מתוך כך למלחמת אחים.

בשירת דבורה (שופטים פרק ה', יז-יח) מוצאים ביטוי נפלא לחוסר האחדות, בשבחיה לשבטים שנענו לקריאה להלחם עם יבין מלך כנען, ובהתחשבות שהיא עורכת עם השבטים שלא נענו לקריאה. מכל מקום, צבא ישראלי מאוחד לא היה, והדבר הביא לחולשה ביחס לאומות השכנות.

המלכת מלך מבשרת פתיחה של תקופה חדשה, של ישראל ערבים זה לזה, ונלחמים זה עבור זה, וצוברים על ידי כך עוצמה רבה. מזה בדיוק חושש נחש העמוני. לפי הסברו של המלבי"ם זו הנקודה ששאול מנסה להדגיש כאשר הוא קורא לכל ישראל להצטרף למלחמה על נחש. שאול ניתח צמד בקר ושילח ביד שליחים בכל ישראל (שמו"א י"א, ז-ח). אפשר לראות במעשה זה (שמו"א י"א, ז-ח) איום גרידא על מי שאינו מתגייס לצבא – "כה יעשה לבקרו". אך המלבי"ם שם רואה בזה גם רמז חינוכי מצד שאול המסביר את מעשהו: "כמו שאין רוח חיים בגוף חי רק כשאיבריו שלמים ודבוקים איש אל אחיו, לא כן כשינתח לגזרים יהיה לנבלה ולא יתיה עוד. כן לא תחול רוח גבורה וחי העם המדינים רק בהיותם צמודים יחד ואיש את רעהו יעזרו מכל צר הצורך על אחד מאיבריהם. לא כן אם יתפרדו הם כנתחי הבקר".

נחש חושש מהאפשרות שישאל ירגישו עצמם חזקים ומאוחדים וירצו לחזק את ממלכתם על חשבון השכנים. לשם כך הוא רוצה להוכיח לישראל שהם חלשים, לנצחם ולהשפילם באופן שלא יעזו לחשוב על שום התגרות בבני עמון.

לפי זה אפשר להבין מדוע נחש התקיף דווקא את יבש גלעד. המלבי"ם כבר עמד על כך שאמנם יבש גלעד נמצאת בעבר הירדן, בשכנות לממלכת עמון, אבל תושביה הם אנשי שבט בנימין, שבטו של המלך החדש. בספר שופטים פרק כ"א מסופר על השבועה שנשבעו ישראל בשעת המעשה של פילגש בגבעה: "איש ממנו לא יתן בתו לבנימין לאשה". וכאשר התברר שלא נותרה אשה מבנימין, ולגברים שנותרו בחיים אין נשים לשאתן, בדקו ומצאו שאנשי יבש גלעד לא השתתפו במלחמה ובשבועה, הכו אותם והשיאו ארבע מאות נערות לבני בנימין שמנו אז בסך הכל שש מאות איש. יוצא מזה שנחש העמוני מתגרה ישירות במלך ישראל, על ידי פגיעה בחוליה חלשה שלו. החשבון של נחש היה, שאם אכן הוא יצליח לפגוע ביבש גלעד ולהשפיל בכך את כבוד ישראל, יהיה בזאת איתות ברור לכל הישובים הישראלים שבעבר הירדן שאין להם מה לצפות שבשעת צרה יקום צבא ישראלי גדול ומאוחד ויצילם.

פירוש אחר לנקירת עין ימין מצוי במדרש המובא ברש"י וברד"ק. רש"י כתב: "ומדרש אגדה הציאו לי ספר תורתם שניתנה מימין ואשרפה על שכתב זה לא יבא עמוני ומואצי". והלשון המובאת ברד"ק היא: "הביאו ספר תורה שהוא עין ימינכם ואעקור מתוכו לא יבא עמוני בקהל היי".

ישנם שני הבדלים בין שני הסגנונות: א. לפי רש"י התורה נקראת "עין ימין" משום שניתנה מימין (ויש צורך להבין מה פירוש הדבר, ומה חשיבותו), ולפי רד"ק התורה היא "עין ימין", כלומר שהיא חשובה וחיונית עבורכם כמו העין הימנית. ב. לפי רש"י נחש התכוון לשרוף את כל התורה, בגלל הפסוק "לא יבא עמוני", ולפי רד"ק הוא התכוון לעקור פסוק זה בלבד.

ה"כלי יקר" טוען ש"נקירת עין ימין" שהיא עקירת איבר אחד מתוך כל הגוף מדוקדקת יותר לפי פירוש הרד"ק, שהכוונה היא לעקור פסוק אחד מתוך כל התורה, מאשר לפי רש"י שכוונתו הייתה לשרוף את כל התורה.

מצאנו גם במקורות אחרים ראייה לכך שעמון ומואב נעלבו עלבון עמוק מן האיסור שחל עליהם לבוא בקהל ה'. במסכת יבמות (טז, ע"ב) נאמר: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן, מאי דכתיב 'ידו פרש צר על כל מחמדיה' זה עמון ומואב בשעה שנכנסו עובדי כוכבים להיכל הכל נפנו על כסף וזהב והם נפנו על ספר תורה. אמרו זה שכתוב בו 'לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה' – ישרף באש". אפשר אולי להסביר על פי זה את פשר החרפה שנחש רוצה להמיט על עם ישראל. הנימוק של התורה לאיסור שהטילה על עמוני לבוא בקהל ה' הוא: "וען אשר לא קידמו אתכם בלחם ובמים בדרך בצאתכם ממצרים" (דברים כ"ג, ה). בני עמון לא נהגו מנהג של קרובי משפחה הדואגים לקרוביהם. ייתכן שנחש רוצה להוכיח לבני ישראל שגם הם אינם עומדים לאחיהם בעת צרתם, ומה להם להלין על בני עמון. ייתכן גם להסביר בכך את ביטוי של רש"י: "ספר מורמכם שניתנה מימין". תורת ישראל היא תורת חסד, והחסד משתייך תמיד בדברי חז"ל אל צד ימין, סיטרא דימינא. האשמה שהתורה האשימה את בני עמון שהם לא התנהגו כפי שמתחייב ממידת החסד, יצרה אצלם התנגדות כלפי התורה כולה.

ה"כלי יקר" מביא פירושים נוספים לביטוי זה, בשם המדרש. פירוש אחד הוא: אלו הקלעים והקשתות שבישראל שהם עיניהם של ישראל. כנראה שלקשתות היה תפקיד חיוני בקרבות ועל שם חשיבותם הם נקראו עיניהם של ישראל. מצאנו גם שהלקח שדוד למד ממפלתו של שאול בהר הגלבוע הוא "ללמד בני יהודה קשת". גם מסופר על שאול שבאותה מלחמה בהר הגלבוע הוא חשש במיוחד מהמורים בקשת. פירוש שני הוא: "ר"ש אמר אלו סנהדרין שבישראל שהם עיניהם של ישראל". הסנהדרין נקראים בשם זה בתורה לגבי פר העלם דבר של צבור: "ואם כל עדת ישראל ישגו ונעלם דבר מעיני הקהל" (ויקרא ד', יג). שכאשר הסנהדרין שהם עיני הקהל שגגו בהוראתם והתירו איסור שיש בו כרת, ואנשים עברו עבירה בהסתמך עליהם, אז הסנהדרין מביאים קרבן חטאת זה של פר. כמו כן לגבי מקרה שהסנהדרין טעו והתירו איסור של עבודה זרה, נאמר: "והיה אם מעיני העדה נעשתה לשגגה" (במדבר ט"ז, כד).

מעמדו של שאול באותה תקופה

בשמואל א' פרק י' מסופר על המלכתו של שאול על ידי שמואל. שמואל מודיע לעם שה' בחר בשאול להיות מלך: "הראיתם אשר בחר בו ה' כי אין כמוהו בכל העם" (שם פס' כד) ובפסוק כה: "וידבר שמואל אל העם את משפט המלוכה ויכתב בספר וינח לפני ה'", וישלח שמואל את כל העם איש לביתו". שמואל סיים בזה את תפקידו בעניין המלכת המלך. אולם, כפי הנראה מפשט הפסוקים, שאול עצמו עדיין לא התחיל לתפקד כמלך, שהרי נאמר "וגם שאול הלך לביתו גבעתה" (שם, כו).

הרד"ק על פסוק זה מסביר ששאול הלך לו לביתו כבתחילה כיוון שראה שלא היה מקובל ומרוצה לכל ישראל, לכן הלך לביתו ולא התנהג עדיין כמשפט המלך. ייתכן שזה ביטוי לחוסר בטחון מצד שאול שהוא אכן מתאים להיות מלך. ואכן, כבר נאמר עליו קודם לכן (שם, פס' כב) שמצאווה נחבא אל הכלים בשעה שהיו צריכים להמליכו. גם לפי המדרש המובא ברד"ק שם נראה ששאול לא היה בטוח שהוא הגון למלכות בעיני ה', ורצה שישאלו באורים ותומים. אך ייתכן גם ששאול ידע שהמלכת מלך אינה תלויה רק בבחירה האלוקית אלא גם בקבלת המלך על ידי העם. וכן כתב "כלי יקר" בשם מהרי"א: "המלך צריך שני ענינים. הא' שיבחרו בו כדכתיב 'אשר יבחר ה' אלקיך בו' והב' שיקבלוהו העם עליהם שנאמר 'שום תשים עליך מלך' אחר שיבחר ה' בו. וכאן לא קבלוהו כל העם כי יש אנשים שביזוהו מצד שהיה משבט קטן שבשבטים, ומשפחתו הצעירה... ולכן הוצרך לחדש המלוכה בגלגל להורות שכל העם קבלוהו עליהם ברצון טוב אחר שהצליח בענין נחש העמוני".

גם מפסוק ה' בפרקנו משמע לכאורה ששאול עדיין לא תפקד כמלך: "והנה שאול בא אחרי הבקר מן השדה". הרד"ק מפרש לפי שיטתו שראינו לעיל, ששאול הלך לביתו והיה מתעסק בצרכי ביתו, והיה בא אחרי הבקר עם האכרים. כך מפרש גם אברבנאל לפי פירוש אחר. לפי רש"י ולפי פירוש שני באברבנאל יוצא ששאול נהג כבוד בעצמו ולא הלך אחר הבקר בשדה, והפסוק בא לציין את הזמן שבו הגיע שאול לעיר שהוא אחרי ביאת הבקר.

גם רבי ישעיה בפירושו הולך בכיוון הזה, ששאול לא ביזה את עצמו לחרוש בשדה עם הבקר כאחד האיכרים, אלא "שאול רכב על סוסו ובא אחר בקרו שהלך לבקר את עושרו". עם זאת יש לציין שאין הוכחה מפירושים אלה ששאול תפקד כמלך. כל שניתן לראות הוא ששאול הבין שהוא נבחר על ידי הקב"ה להנהיג את ישראל ולכן שמר על כבודו הראוי לו, אך גם נמנע מלתפקד כמלך כל זמן שיש לו מתנגדים. גם כאשר שאול מחליט "לתפוס פיקוד" ולהנהיג את ישראל למלחמה על נחש, הוא עדיין חושש לכך שאין לו מעמד של מלך, ולכן הוא אומר: "אשר איננו יוצא אחרי שאול ואחרי שמואל כה 'עשה לבקרו' (שם י"א, ז-ח).

וכך הסביר הרד"ק בפסוק ז: "לפי שלא קבלו אותו כולם למלך אמר 'ואחרי שמואל' מי שלא ירצה לצאת אחרי יצא אחרי שמואל כדי שיהיו זריזים לצאת". רק לאחר הנצחון על נחש, כאשר כל ישראל התרצו במלכותו של שאול, אז הומלך שאול כמלך לכל דבר, ועל כן אומר שמואל (שם פס' יד): "לכו ונלכה הגלגל ונחדש שם המלוכה".

עקרון חשוב זה, שגם מלך שנבחר ע"י הקב"ה ונמשח ע"י נביא זקוק עדיין להסכמת האומה, לימדונו חז"ל בהתייחסם לפרשה אחרת. בספר שמואל אי פרק כ"ה, מסופר על דרשיח נוקב בין דוד לאביגיל. דוד התכוון להרוג את נבל, בעלה של אביגיל, והיא מנעה את דוד מלעשות זאת. במסכת מגילה (יד, ע"ב) מסבירים חז"ל את טענות שני הצדדים. דוד בא להרוג את נבל בנימוק שהוא מורד במלכות, כיוון שסירב להיענות לדרישת דוד לספק מזון לאנשיו. פירושו של דבר הוא שדוד החשיב עצמו למלך, למרות ששאל היה המלך הרשמי, ולדוד היו בסך הכל שש מאות איש שנדדו עמו במסעותיו לברוח מפני שאול. כנראה שדוד החשיב עצמו כמלך מפני שהוא ידע שהקב"ה מאס במלכותו של שאול, ושלח את שמואל למשווח אותו, את דוד, למלך על ישראל. אי"כ דוד כבר נבחר ע"י הקב"ה ונמשח ע"י שמואל הנביא, ומשום כך חשב שבסמכותו לדון את נבל כמורד במלכות. אביגיל באה למנוע את דוד מן הטעות הזאת: "ולא תהיה זאת לך לפוקה ולמכשול לב לאדוני ולשפוך דם חנם". (שם, פס' לא) וחז"ל מסבירים את טענתה: "אמרה לו: עדיין שאול קיים ולא יצא טבעך בעולם". דוד הצדיק את דבריה, והודה לה: "ברוכה את אשר כלתני היום הזה מבוא בדמים" (שם, לג).

יש להזכיר בהקשר לכך גם את דברי הנצי"ב בפירושו על התורה ביחס למצות מינוי המלך. מצוה זו אינה ניתנת כ"הנחתה" מגבוה, אלא תלויה בהכנת רקע, והרקע הוא הסכמת האומה. משום כך התורה מנסחת את הציווי כתלוי בתנאי "ואמרת אשימה עלי מלך".

שאלת מעמדו של שאול צריכה להישאל גם מן הצד השני, כיצד התייחסו ישראל אליו. בפסוק ג מסופר שזקני יבש אמרו לנחש "הרף לנו שבעת ימים ונשלחה מלאכים בכל גבול ישראל". בפסוק ד מסופר שהמלאכים באו אל גבעת שאול. ויש כאן מקום להסתפק, האם המלאכים עברו בכל גבול ישראל ובדרכם הגיעו גם אל גבעת שאול, מקום בין יתר מקומות ללא כל יחוד, או שמא באו בראש ובראשונה אל גבעת שאול כי שם נמצא המלך?

ה"כלי יקר" כתב על אתר, שכנראה ידעו על המלכותו של שאול ולכן שלחו את המלאכים דווקא לשם. אמנם לפי זה קשה מדוע המלאכים דיברו אל העם ולא אל שאול עצמו? על זה משיב ה"כלי יקר" ואומר שהם מצאו את שאול טרוד ועסוק בעסקיו הפרטיים ולכן התייאשו מעזרתו ודיברו אל העם, וזו גם הסיבה לבכיים של העם כיוון שראו שאין מושיע.

מדבריהם של המפרשים שהובאו עד כאן ניתן לשמוע לכאורה התייחסות מבינה ומצדיקה את חוסר תפקודו של שאול כמלך. לעומת זאת מדברי חז"ל במסכת יומא (כב, ע"ב) אפשר לכאורה לשמוע על כך בקורת: "אמר רב: מפני מה נענש שאול? מפני שמחל על כבודו, שנאמר ובני בליעל אמרו...". לפי פירושו של בעל "עיון יעקב" שאול נענש בכך שבתחילת מלכותו באה עליו מלחמה חזקה של נחש העמוני, והסיבה לכך היא מפני שהחריש כאשר בני בליעל אמרו מה יושיענו זה.

ייתכן שאין הדברים סותרים. המפרשים מסבירים את דרך מחשבתו של שאול, שנמנע מלנהוג כמלך בגלל המתנגדים, מחמת העיקרון הנכון ש"צריך שיקבלוהו העם

עליהם". חז"ל במסכת יומא שם מבקרים את שאול על כך שבמקרה שלו הוא היה יכול לפעול אחרת, אילו הוא היה בטוח בצדקת דרכו. המהר"ל בספרו "באר הגולה" (עמ' ל) מתייחס לטענות כלפי מאמר חז"ל: "כל ת"ח שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו ת"ח", ומסביר שת"ח פועל על פי האמת והצדק. ולכן אינו יכול לוותר כי אי אפשר לוותר על האמת. וכך צריכים לומר גם על שאול. שמואל משח את שאול על פי ציוויו של הקב"ה. הוא הוכיח לשאול את דבריו בכמה מופתים. במעמד הציבורי של המלכתו שאול "נחבא אל הכלים", ועל פי המדרש שהובא שם ברש"י שאול פקפק אם הוא ראוי למלכות ודרש שישאלו באורים ותומים, ואכן שאול ועלה בידו. לאחר כל זה שאול היה צריך להיות בטוח בעצמו שעל פי האמת המלכות מוטלת עליו, וגם רוב העם תומך בו, ובמתנגדים הוא צריך לטפל כראוי להם. לפי פירושו של רש"י על הגמרא במסכת יומא אין כלל סתירה. שאול נענש בכך שלא נמשכה מלכותו. והסיבה לכך היא משום שגם **לאחר** המלחמה בנחש העמוני הוא לא עשה דין במתנגדיו, ואמר: "לא יומת איש ביום הזה". לפי זה יוצא שאין שום בקורת על התנהגותו של שאול **לפני** המלחמה.

תגובת שאול

פסוק ו מתאר את תגובת שאול לפנייתם של אנשי יבש במלים: "ותצלח רוח אלוקים על שאול בשמעו את הדברים האלה, ויחר אפו מאד". לפי התרגום רוח אלוקים זו היא רוח גבורה, וכן הובאו הדברים ברד"ק. צריך להבין את הקשר בין "רוח גבורה" שהיא לכאורה אנושית, לבין "רוח אלוקים" שהיא שייכת לאנשים רוחניים בעלי רוח הקודש. הרי גבורה מלחמתית מצאנו גם אצל אנשים רחוקים מכל רוח אלוקים, הרי גם נעמן שר צבא ארם היה נקרא גבול חיל (מלכים ב' ה', א) ולהיפך, חז"ל שיבחו את הגבור האמיתי ואמרו "איזהו גבור – הכובש את יצרו".

אברבנאל בפסוק ו מסביר שרוח גבורה זו לא הייתה למטרה אנוכית פרטית, אלא לשם מטרה אלוקית, ומשום כך היא נקראת רוח אלוקים. הוא מביא בהקשר לכך את דברי הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ב' פרק מ"ה) שיש עשר מדרגות בנבואה, והראשונה (התחתונה) שבהן היא "אדם שהתעוררה בו רוח גבורה להציל קהל חשובים מקהל רעים או להציל חשוב וגדול". הרמב"ם עצמו מזכיר כדוגמא את הפסוק "ותצלח רוח אלוקים על שאול כשומעו את הדברים".

גם המלבי"ם בפרק י', פס' ו מביא את דברי הרמב"ם, ומסביר שלכך התכוון שמואל כאשר אמר לשאול לאחר שמשחו למלך "ופגעת חבל נבאים יורדים מהבמה... והמה מתנבאים, וצלחה עליך רוח ה' והתנבית עמם ונהפכת לאיש אחר" (שמו"א י', ה). אותה רוח ה', ע"פ דברי המלבי"ם, היא: "רוח גבורה אלוקית על איש אחד עד שלא יחת להציל קהל רב מהמון מחנות".

דברים ברוח זו אנו מוצאים גם בדברי רש"י ורד"ק (בפסוק ט, שם) לגבי התקיימות נבואה זו של שמואל "ויהפך לו אלקים לב אחר" – "רוח גבורת מלכות". ההקשר של הופעת רוח גבורה זו יחד עם משיחת שאול מורה על כך שזוהי אחת התכונות הנדרשות מן המלך, שתפקידו הוא להנהיג את כל חלקי העם ולדאוג לכולם.

(המשך המאמר בעמ' 48)